

KÖNYVSZEMLE

Az elysioni aszfodéloszok közt. Kerényi Károly és Angelo Brelich levelezése 1939–1959. Szerkesztette Valerio Severino, Nagy Andrea, Varsányi Orsolya. Budapest, L'Harmattan, 2020.

A könyv címlapján néhány pohár bor mellett lugasban hűsölő férfiak láthatók: az idősebb a fejét lehajtó mester, Kerényi Károly (1897–1973), társa a fiatal Angelo Brelich (1913–1977), aki a kamerába néz. Az 1939 augusztusában, Ischia szigetén készült fotó szerepeltetése majdhogynem evidencia: az elíziumi virágokra utaló kötet cím Brelich egyik utolsó, halála előtt néhány hónappal Kerényi özvegyéhez írott üzenetéből származik, amelyben a levélíró e képet s az általa előhívott, évtizedes emlékeket idézi fel, s kínál saját, tudatosan tervezett *katabasisa* előtt posztumusz békejobbot a már eltávozott egykori barátnak. Amint kettejük közül Brelich az, aki a pillanatot megállító fényképészre / a nézőre szegezi tekintetét, úgy a XX. század két meghatározó jelentőségű vallástörténéskének teljes levelezését közreadó kötet célja is alapvetően a Budapesten született, magyar anyanyelvű, de itthon a legutóbbi időkig méltatlanul keveset említett Brelich megkésett hazahozatala.

A fotó szimbolikus amiatt is, hogy tükörképe a levelezés 2011-ben megjelent itáliai kiadása (Kerényi Károly, Brelich Angelo, *Tra gli asfodeli dell'Elisio. Carteggio 1935–1959*, ed. Andrea Alessandri, Roma, Editori Riuniti University Press) élén láthatónak. A kép megfordítása a szövegtörzset olasz és magyar kiadása közötti eltérések érzékeltetésére is alkalmas. A publikációk közti legfőbb különbség azok kulturális miliójében, a levélpártnernek ismertségének, tudományos működésük inspiratív hatásfokának *itt és ott* tapasztalható másságában mutatkozik. A Magyarországról elüldözött Kerényi kései rehabilitációja lényegében megtörtént: műveinek kiadása az 1977-es *Görög mitológia*, az 1984-es *Halhatatlanság és Apollón-vallás* megjelenését követően a 2000-es évek elejéig töretlennek bizonyult; az *œuvre* jelentőségét, európai beágyazottságát az 1997-es emlékévkonferenciái, az életmű hazai gondozásában kiemelkedő szerepet játszó egykori tanítvány, Szilágyi János György (1918–2016) szerkesztette kötet (*Mitológia és humanitás: Tanulmányok Kerényi Károly 100. születésnapjára*, 1999) nyomán elemzések sora tárta és tárja fel; a tudós személyiségének közvetlenebb megismerését számos forráskiadás hivatott segíteni, köztük a Thomas Mann-nal (*Beszélgetések levélben*, 1989), Gulyás Pállal (*Adj ideákat az időnek!*, 1989), Alföldi Andrással (*Beszélő*, 1998) vagy épp a Szilágyival folytatott levelezés (*Örvények fölé épülő harmónia*, I–II., 2018) folyóiratban vagy önálló kötetben megjelent közreadása. Kerényi itáliai fogadtatásáról Natale Spineto a centenáriumi kötetben megjelent tanulmánya (*Kerényi Károly és a vallástörténeti tanulmányok Olaszországban*) után felesleges ehelyütt külön szólni.

Égészen más a helyzet Brelich esetében, akinek termékenyítő hazai jelenlétéről nemigen lehet szó, noha ennek elősegítésére történtek kezdeményezések. Spineto em-

lített írása részletesen elemzi a két kutató évtizedeken át igen intenzív, majd 1956-ban végérvényesen megszakadó közös történetét, illetve tágabban Kerényi és a Raffaele Pettazzoni vezetett római iskola kapcsolatát. A Brelich-féle vallástörténeti megközelítés jelentőségéről olvasni egy másik, ifjan ugyancsak Kerényi és Alföldi hatása alatt formálódó tudós, a tekintéllyé szintén külhonban vált Thomas Köves-Zulauf 1995-ös, mára az ókortudománnyal kapcsolatos hazai képzések alapszövegévé lett kötetében is: a *Bevezetés a római vallás és monda történetébe* olvasói számára Brelich neve vélhetően összeforrt a Kurt Latte római vallástörténetéről írott monumentális recenzióval (*Un libro dannoso*, 1961). Mindezek ellenére Brelich munkásságának érdemleges hazai értékelése, a szűkebb szakmai berkeken túllépő elismertetése továbbra is várat magára. Ennek legfőbb oka a hatóerővel bíró művek hiánya: egy tanulmánytól (*Mitológia, Ókor*, 2005), az önéletrészletétől (*Igazság és tudomány. Egy élet, Enigma*, 2016), a *Római variációk az eredet témájára* című tanulmányorozattól (2008) és a Szilágyi válogatta *Voces paginarum*-ban ugyanekkor közölt *Politeizmus*-cikktől eltekintve Brelich napjainkban is hivatkozott főművei ma sem olvashatók magyarul, a *Római variációkat* megjelentető Gondolat Kiadó egykori tervei ellenére sem. (A nem-jelenlét alól kivételt egyedül a fiatalkori Csuang Ce-fordítás 90-es évekbeli újrakiadásai jelentenek.) Mindközben Itáliában az életmű újrafelfedezése zajlik, amelynek kiindulópontja a jelenleg 9 kötetet számláló, bő egy évtizede indult életműkiadás (*Opere di Brelich*) – a magyarul most megjelent kötet eredetileg e sorozat része.

A levelezés hazai közreadása új tudományos projekt részét képezi, amelynek célja a kutató hazai újrafelfedeztetésén túl a brelichi gondolkodás magyarországi gyökereinek feltárása, amelynek fontosságát már Spineto is jelezte. A vállalkozás megvalósításának *spiritus rectora* – nem feledkezve meg a levelezés olasz kiadásában, s általában a Brelich-életmű felkarolásában fordításaival alapvető szerepet játszó, az eredettanulmányok remek utószavát jegyző Nagy Andreáról – külhoni kutató, a római iskola és a *Studi e materiali di storia delle religioni* fémjelezte hagyomány neveltje, a néhány éve Budapesten élő olasz vallástörténész, Valerio Severino. A kiváló felkészültségű kutató munkáinak fő témáját vallás és politika kapcsolata, közelebbről a kommunizmus kelet-közép-európai vallástörténetének tudománytörténete jelenti, amint azt reprezentálja frissen megjelent kötete (*Documenting the History of Religions in the Hungarian Academy of Sciences [1950–1970]: Letters, Reports and Requests across the Iron Curtain*, Brill, 2021). Ugyancsak ő volt a fő kezdeményezője a 2020 márciusára tervezett, az életmű újrapozicionálását célul kitűző nemzetközi budapesti Brelich-konferenciának is, amely a pandémia miatt hiúsult meg – remélhetőleg nem véglegesen.

A nemes gesztussal a nemrégiben elhunyt Barella-Kerényi Lucia (1940–2020) emlékének ajánlott, az olasz kiadásnál lényegesen rövidebb, de a névmutatóval együtt így is csaknem 300 oldalas magyar kötet harmadát a levélkorpuszt felvezető paratextusok teszik ki. Ez elsőre aránytalannak tűnhet, azonban Brelich fentebb vázolt hazai ismeretlensége, illetve a szakmán kívüli olvasóközönség felé történő nyitás jegyében a döntés nagyon is indokolt. Az előszó, amiként a római kiadásban is, Brelich egykori asszisztense, a kurrens olasz életműsorozat egyik szerkesztője, Marcello Massenzio tollából

származik, aki írásában részint a két kutató az ókortudomány, illetve a vallástörténet feladatával kapcsolatos állásfoglalását helyezi a neohumanizmus szélesebb eszmei összefüggésébe a kettejük s mások (mindenekelőtt Thomas Mann, Hermann Hesse) által hangoztatott humánusabb, humanistább tudomány igénye, valamint az „Istentan mint embertan” elve alapján; részint – a kísérőszövegekben nem utoljára – a Brelich és Kerényi közti szakítás okait vizsgálja.

A magyar kiadás önálló, magát munkatervként definiáló előszavát („*Csodák, amelyek a lebegésben fenn-tartanak*”) Severino jegyzi, aki a magyar változatban 11 levéllel bővülő gyűjtemény hagyományozástörténetén, a szövegfeldolgozás mikéntjén túl vázolja a projekt további irányait, utalva az 50-es években Marót Károlyval, majd a későbbiekben Brelichet Debrecenben több alkalommal vendégül látó Borzsák Istvánnal folytatott levelezés feltárásának időszerűségére. (A legújabb eredményekről, Marót eddig kevésbé feltárt szerepéről a mester és a tanítvány végleges eltávolodásában Severino 2021 májusában, a Köves-Zulauf tiszteletére rendezett konferencián számolt be.) A munkaterv emellett a két, sokáig párhuzamosan futó, majd egymástól eltávolodó tudósi, emberi életpálya új szempontú megközelítését is javasolja, az emigránsletét, a se ide, se oda tartozás lebegésszerűségét tekintve kettejük közös, meghatározó emocionális alapattitűdjének; erre utal Severino írásának egy 1946-os, a polgári létforma magyarországi összeomlására reflektáló Kerényi-levélből kölcsönzött címe.

Az ezt követő, a nem szakmabeli olvasónak korrajzot, személyiségportrét, s egyéb hasznos támpontokat kínáló *Testimonia*-egységben kapott helyet a két Kerényi-lány, a levelekben kislányokként több alkalommal emlegetett Cornelia és Lucia szüleikről írott életrajzi vázolata. Az előbbi, az apáról írott szöveg egyebek mellett a Brelich–Kerényi-konfliktus szokásos okainak sorában egy ritkábban említett, a Kerényinél a vallási tapasztalat megélésének egyik előfeltételét jelentő utazás fontosságára hívja fel a figyelmet (szemben a tanítványnak az ilyesfajta „*Erlebnis*”, „*sinnliche Tradition*” iránti mérsékelt fogékonyságával). A Kerényinek annak idején pontosan a Brelich-fivérek által bemutatott, Angelóval férje halála után is kapcsolatban maradó Lukács Magdáról szóló, mindössze kétoldalas összefoglaló rövidségében is esszenciális információkat hordoz a férje munkásságát annak életében mindenben segítő, majd a hagyatékot gondozó, saját jogán is kivételes asszonyról. (Noha a levelezésből több esetben fény derül Brelich családi viszonyaira is, a famíliára vonatkozó részletesebb életrajzi vázlatok bizonyára szíves fogadtatásra találtak volna az olvasónál, hiszen a testvér, a magyar irodalom itáliai megismertetésében fontos szerepet játszó, egyebek mellett Adyt és a *Pál utcai fiúkat* olaszra fordító Mario regényírói munkásságából sem olvasható itthon lényegében semmi. A sógornő, a nagyszerű szoprán, László Magda diszkográfiája szerencsére könnyebben elérhető.)

Mindez Brelich már említett, több szempontból is kulcsfontosságú önéletrajza teljes magyar fordításának fájó hiányára hívja fel a figyelmet – amint utalt erre 2003-as életútinterjújában Szilágyi is, akinek írása (*Elváló utak*) a Kerényi-lányok írásai között kapott helyet. A levelezés olasz kiadásához készült, magyarul a szerző 2011-es, a *Tenger felett* című kötetében már publikált szöveg újraközlése üdvös döntés. A levélpартnerek mindegyikével közeli tanítványi, baráti kapcsolatban álló, a háború kellős közepén a

Budapestre vezényelt Brelichnek görögórákat adó Szilágyi kétségkívül a leghivatottabb e két összetett egyéniség bonyolult kapcsolatának és közös szellemi háttérének megvilágításra. Az írás nem egyszerűen összegzi az életpályák törvényszerű szétválását eredményező kutatói érdeklődés, habitus és megközelítésmód eltéréseit, a konfliktus egzisztenciális vonatkozásokkal is bíró politikai, tudománypolitikai háttérét, de megkerülhetetlen áttekintést ad a két háború közötti időszak magyar klasszika-filológiájának sajátos helyzetéről, kitérve az identitás problematikájára, a nemzeti tudomány és az egyetemes értékek, kutatás és erkölcs, az ókor és a mindenkori jelen viszonyára.

Az olasz kiadás a kötet végéhez terjedelmes függeléket csatol, benne eyebekek közt Kerényi néhány programadó írásával, Brelich Kerényi munkáiról írott recenzióival, a neki szóló dedikációkkal, s mindenekelőtt a mester *Umgang mit Göttlichem* című kötetének Brelich-féle, kettejük metodológiai diverzitását egyértelműsítő, a régóta sejtethető egyet nem értést Kerényi részéről nyílt és végleges elhatárolódássá változtató, 1956-os kritikájával. A magyar kiadásból mindeme, inkább csak a vallástudomány történetével foglalkozók számára fontos anyag kimarad, amint jelentősen egyszerűsödött, rövidült a kötet jegyzetapparátusa is, mindez azonban semmiképp nem veszélyezteti a levelezés követését a nem beavatottak számára.

A 124, többnyire rövid, leggyakrabban praktikus információkat közlő, esszéisztikus vagy vallomásszerű kitérőket nélkülöző levélből nehéz lenne akár csak néhányat is mutatónak kiragadni. A szövegekből mindenekelőtt a gyakrabban író, önfeltárára hajlamos Brelich arcképe rajzolódik ki. Feltétlenül említésre érdemes e *chiaroscuro* portré változatossága, pszichológiai árnyaltsága. Elsőnek a szakdolgozó alakja tűnik fel, majd a Kerényi ajánlásával Rómába érkező és 1943-ban Pettazzoni tanszékén sikeres magántanári vizsgát tevő fiatalemberé, aki katonai tolmácsként Budapestre visszakerülve (a levelezésben először és utoljára) „boldognak és szabadnak” mondja magát (89). Az ifjú Brelich tág szellemi horizontját, a vallás sokszínűsége iránti nyitottságát jól mutatják párhuzamos munkái: a kínai taoista szövegek fordítása (*nota bene*, Szabó Lőrinc *Dsuang Dszü*-verse után néhány évvel), a praenestei Fortuna, illetve az aquincumi Kövi Szűz Mária kultuszának kutatása; a Szabolcsi Bencével, Molnár Antallal egyetértésben körvonalazott, a zene, a filozófia és a vallás kapcsolatát feltáró, soha el nem készült tanulmánykötet tervezete. E várankozásokkal teli időszakra a hadifogság, a szökés, a nélkülözés dokumentumai következnek. Az 1945-ben Rómába hazatérő, az átélt szenvedésekről többnyire hallgató, egyéb lelki problémáiról teljes őszinteséggel nyilatkozó Brelich, akinek a későbbiekben visszatérő sérelme az életéből a világháború által elvesztett hat év, már nem azonos az egykori fiatalemberrel. A közvetlenül a háború utáni időszak üzenetei közül megrázó hatásúak az elveszettek (Szerb Antal) és túlélők (Kerényi Grácia), segítők és cserbenhagyók (Franz Altheim, mindkét kategóriában) felsorolásai, s nyilvánvaló a Kerényi iránti, minden üzenet végén kinyilvánított őszinte ragaszkodás. A kapcsolat legintenzívebb korszakában járunk, amelynek fő jellemzője mindkét félnél a hétköznapok normalitását biztosító út- és álláskeresésen, apró ügyeken (így „egy olcsó, egyszerű” svájci karóra beszerzésének feladatán, 160, 229) túl a munka értelmébe vetett hiten alapuló kutatói jövő tervezése, amely Brelich esetében elválaszthatatlan a

személyiség újjáépítésétől. Az „együttes élet és munkalehetőségek” (129) kereséséről tanúskodó, Róma és Ascona/Tegna közötti üzenetekben szó esik a nemzetközi tudományos intézmények háború utáni újraindulásáról, egymás munkáinak kölcsönös támogatásáról (Brelich korai, német nyelvűk miatt a római tanszék rosszallását kiváltó írásainak közlése az *Albae Vigiliae* sorozatban; a Kerényi-művek olaszra fordítása, megjelentetése körüli bábáskodás Brelich részéről, Kerényi esetleges római katedrójának ügye); a hazatérésben továbbra is bizakodó Kerényi elkötelezettségéről a magyar kultúra iránt (bázeli előadások Adyról, Bartókról, a finnugor mitológiáról). Az alapvetően a „pillanat exigentiáitól kanalizált” (137), de olykor a pogány római kalendárium vagy a keresztény ünnepkör szerint datált (169, 172, 179) levelekben az ügyeken, a ritkás szakmai kérdéseken túl (a mitológéma terminusa, 155) szó esik gyerekekről, a *Varázshegy*ről és a *József-tetralógiáról* (150, 225), Fülep Lajosról (194) és kortárs svájci német szépirodalomról (128), a „mortadella és oliva mellett” folytatott, „két hónap könyvtárbajárásnál” többet érő, majdani beszélgetésekről (144), a „polgári- és csavargólét határán” álló (139) Kerényi – ókori tradíciónak megfelelően – titkos név védte lakhelyéről. (Ennek mibenlétét persze az olvasó maga derítse fel).

Mindeme, a *lebegést* fenntartó csodák háttérében sötét tónusok is megmutatkoznak, mindenekelőtt a „nyomor rekrudescenciá”-járól (186) panaszkodó, saját környezetét a „kétes értékű”, „alvilági” jelzőkkel illető (166), *inertiától* szenvedő (162), de minden önértékelési problémája közepette Kerényihez őszinte csodálattal, rajongással viszonyuló Brelich oldalán. (E feltétlen kötődés apró, beszédes jele az 1948 tavaszán Kírké barlangja mellől, San Felice Circeóból minden különösebb intéztnivaló nélkül Svájcba küldött képeslap, amelynek válasz nélkül maradása sokáig nyugtalanítja a feladót, 196–197.) Hasonlóképp megmutatkoznak már ekkor, évekkel a Kerényi egyoldalú elfordulását eredményező konkrét történés előtt kettejük gondolkodásmódjának különbségei is. A Kerényi metaforákkal teli stílusát csupán a beavatottak számára érthetőnek minősítő kritikát olvasni 1946-ból (161), ugyanezt jelzi a *Stunden in Griechenland* kapcsán egy 1953-as levél (252); a *Mensch und Mask* apropóján az Apaturia ünnepének elnagyolt, túl általános interpretációját teszi szóvá a szöveget olaszra fordító Brelich (204). A viszonyt az 50-es évek legelejétől elveszett kéziratokkal, ki nem fizetett honoráriumokkal és határidőkkel kapcsolatos kínos félreértések éppúgy terhelik, mint a Svájcból várt válaszlevelek s a találkozások Brelich számára érthetetlen, egyre sűrűsödő elmaradása: a Rómába ekkortájt viszonylagos gyakorisággal látogató (236, 243, 259) Kerényi nem minden esetben tájékoztatja otltétéről Brelichet, aki önmagát, saját, vélt ballépéseit vádolja emiatt. Az 1952-ben teljes éven át szünetelő, majd 1953–55 között mindössze három, Rómából küldött üzenetre szűkülő levelezés végpontját a közfelfogás szerint a tanítvány szakmai emancipációját jelentő, a mester által csapásként megélt (260) *Umgang*-recenzió eredményezi: a fentebbiek tanúsága szerint a szakításnak más előzményei, illetve járulékos okai is lehettek (lásd például a *Tre variazioni sull'origine* visszhangtalanságát Kerényi részéről, s ennek számonkérését, 256).

A forráselemzés azonban nem a recenzió feladata. Zárásul néhány kritikai megjegyzés. Az olasz kiadás túl részletes jegyzetanyagának megkurtítása általánosságban

helyeselhető, a magyar vonatkozású jegyzetek új kutatási eredményekkel történő bővítése pedig kifejezetten üdvözlendő (lásd a Honti-üggyel kapcsolatos hasznos kiegészítéseket, 154²²⁷; a szakítás utáni viszony összefoglalását, 270–271). Az antikvitás és recepciója iránt érdeklődő, de nem szakmabeli magyar olvasó további tájékozódását elősegítette volna, ha a kötetben egyébként nem túl hízelgő módon jellemzett Ernesto Grassi neve mellett nem csupán az „olasz filozófus, Heidegger tanítványa” bemutatást olvassa (151²¹⁸), de utalást annak 1997-ben magyarul is megjelent művére (*A szépség ókori elmélete*, 1977). Fokozottan igaz ez a levelekben sokszor említett, Kerényi és a római iskola kapcsolatát nagyban befolyásoló Cesare Pavese esetében, akiről a szűkszavú jegyzet (120¹⁶⁰) csupán az „író és műfordító” magyarázatot hozza: noha Pavese legőkoribb szövege, a *Dialoghi con Leucò* valóban nem olvasható magyarul, számos, a Mediterráneumhoz ezer szállal kötődő műve igen.

A fentiek alapján a Valerio Severino szerkesztette (ennél jóval többről van szó: szorgalmazta), filológiai kifogástalan kötet a vallástörténeten és az ókortudományon túl a XX. századi magyar művelődés, irodalom, esztétika kutatásának is fontos forrásai közé sorolandó. Kerényi Károlynak már van utcája, Pécssett; Grácia emlékét újabban emléktábla és néhány négyzetméternyi zöldterület őrzi Óbudán. A Kövi Szűz Mária templomát, pár száz méterre a romkerttől, a kis *amphiteatrumtól* és Tóth Árpád 1919-es versének (jelenleg is működő) aquincumi kocsmájától, ma a Szentendrei gyorsforgalmi út négy sávja fogja körbe szigetként. Itt lenne az ideje méltó helyet találni, legalább a kollektív emlékezetben, Angelo Brelichnek is.

PATAKI ELVIRA
PPKE BTK Klasszikus és Újlatin Nyelvek Intézete
Klasszika-Filológia Tanszék
pataki.elvira@btk.ppke.hu